

**Robert M. Edsel
sa Bretom Viterom**

OPERACIJA: ČUVARI NASLEĐA

*SAVEZNIČKI HEROJI, NACISTIČKI PLJAČKAŠI I
NAJVEĆI LOV NA BLAGO U ISTORIJI*

Preveo
Nenad Dropulić

Laguna

Naslov originala

Robert M. Edsel with Bret Witter

MONUMENTS MEN

*Allied Heroes, Nazi Thieves,
and the Greatest Treasure Hunt in History*

Copyright © Robert M. Edsel 2009, 2010

Translation Copyright © 2014 za srpsko izdanje, LAGUNA

Kupovinom knjige sa FSC oznakom
pomažete razvoj projekta odgovornog
korišćenja šumskih resursa širom sveta.

SW-COC-001767

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

Mojoj majci Normi, tetki Merilin i sinu Dijegu...

*Uspomeni na mog oca i ujaka, veterane
A. Reja Edsela i Rona B. Rajta...*

*I pripadnicima Umetničkog odreda koji su herojskim
podvizima spasli toliko lepote u kojoj danas uživamo.*

Šta god da su te slike značile ljudima koji su ih gledali pre više pokolenja, danas one nisu samo umetnička dela. Danas su one simboli ljudskog duha i sveta stvorenog slobodnim ljudskim duhom... Prihvatanje ovih dela je potvrda volje naroda Amerike da sloboda ljudskog duha i ljudskog uma koja je stvorila najveća svetska umetnička dela i iznedrila svu nauku neće biti uništena.

PREDSEDNIK FRENKLIN D. RUZVELT
NA SVEČANOM OTVARANJU
NACIONALNE UMETNIČKE GALERIJE
17. MARTA 1941.

Nekada su to nazivali pljačkom, ali danas je sve humanije. No uprkos tome, ja nameravam da pljačkam, i to temeljno.

RAJHSMARŠAL HERMAN GERING
NA KONFERENCIJI KOMESARA RAJHA ZA
OKUPIRANE TERITORIJE I VOJNIH ZAPOVEDNIKA,
BERLIN, 6. AVGUST 1942.

SADRŽAJ

Piščeva napomena	13
Glavni likovi	19
Mapa	24–25

PRVI DEO: MISIJA

1. Odlazak iz Nemačke	29
2. Hitlerov san.	37
3. Poziv na oružje	44
4. Dosadni prazni svet	54
5. Leptis Magna	61
6. Prva kampanja	66
7. Monte Kasino.	74
8. Spomenici, lepe umetnosti i arhivi.	80
9. Zadatak	94

DRUGI DEO: SEVERNA EVROPA

10. Sticanje poštovanja	100
11. Sastanak na terenu	114
12. Mikelandelova <i>Madona</i>	129

13. Katedrala i remek-delo	135
14. Van Ajkovo <i>Mistično jagnje</i>	147
15. Džejms Rorimer posećuje Luvr	155
16. Ulazak u Nemačku	174
17. Na terenu	182
18. Tapiserija	191
19. Božićne želje	201
20. Madona iz La Gleza	211
21. Voz	214
22. Izbočina	228
23. Šampanjac	231

TREĆI DEO: NEMAČKA

24. Nemački Jevrejin u američkoj vojsci	249
25. Kroz bitku	254
26. Novi saradnici	260
27. Džordž Staut i njegove mape	271
28. Umetnost u pokretu	281
29. Dve prekretnice	284
30. Hitlerov neronovski dekret	292
31. Prva armija prelazi Rajnu	295
32. Mapa blaga	301
33. Nemoć	312
34. U utrobi planine	322
35. Izgubljeni	327
36. Nezaboravna nedelja	330

ČETVRTI DEO: PRAZNINA

37. So	347
38. Užas	354
39. Gaulajter	360
40. Izudarani rudnik	363

41. Poslednji rođendan	369
42. Planovi	374
43. Omča	379
44. Otkrića	386
45. Omča se steže	391
46. Trka	395
47. Poslednji dani	400
48. Prevodilac	407
49. Zvuci muzike	410
50. Kraj puta	415

PETI DEO: ISHOD

51. Suština Altauzea	421
52. Evakuacija	431
53. Putovanje kući	439
54. Heroji civilizacije	448

Spisak ličnosti	477
Izjave zahvalnosti	483
Beleške	487
O autorima	509

PIŠČEVA NAPOMENA

Većina nas zna da je Drugi svetski rat bio najrazorniji rat u istoriji. Znamo za neizrecive ljudske žrtve; videli smo slike razorenih evropskih gradova. Pa ipak, koliko nas se, šetajući veličanstvenim muzejima kakav je Luvr, uživajući u tišini ogromnih katedrala kao što je ona u Šartru, ili gledajući uzvišena dela poput *Tajne večere* Leonarda da Vinčija, zapitalo: „Kako je toliko kulturnih spomenika i umetničkih dela preživelo taj rat? Ko su ljudi koji su ih spasli?“

Najvažniji događaji Drugog svetskog rata (Perl Harbor, Dan D, Ardenska ofanziva) usađeni su u našu kolektivnu svest kao i naslovi knjiga i filmova (*Braća po oružju*, *Najveće pokolenje*, *Spasavanje redova Rajana*, *Šindlerova lista*) i imena pisaca, reditelja i glumaca (Embrouz, Broko, Spilberg, Henks) koji su ove velike događaje i herojstvo tog doba još jednom oživeli za nas.

Ali šta ako vam kažem da je još neispričana jedna velika priča iz Drugog svetskog rata, značajna priča iz samog srca ratnog napora, i da su njeni junaci nezamisliva grupa heroja

za koje nikada niste čuli? Šta ako vam kažem da je na prvim borbenim linijama delovala grupa ljudi koja je doslovno spasla svet kakav poznajemo, grupa koja nije nosila automate ni vozila tenkove, koja nije imala visoke zvanične položaje, grupa ljudi ne samo dovoljno dalekovidih da shvate ogromnu pretnju po najveća kulturna i umetnička dostignuća civilizacije nego i spremnih da se upuste u bitku i nešto preduzmu?

Ove nepoznate heroje zvali su „Umetnički odred“. Bila je to grupa vojnika koja je radila na ostvarenju vojnih ciljeva zapadnih saveznika od 1943. do 1951. godine. Njihov prvobitni zadatak bilo je ublažavanje štete izazvane borbenim dejstvima, i to pre svega građevinama – crkvama, muzejima i drugim važnih spomenicima. S razvojem rata i savezničkim prelaskom preko granica Nemačke, usredsredili su se na pronalaženje ukradenih i nestalih pokretnih umetničkih dela i kulturnih spomenika. Tokom okupacije Evrope Hitler i nacisti izveli su „najveću pljačku u istoriji“, oteli su i preneli u Treći rajh više od pet miliona umetničkih predmeta. Napori zapadnih saveznika, predvođeni Umetničkim odredom, tako su postali „najveći lov na blago u istoriji“, ispunjen nezamislivim i čudnovatim događajima kakvi se mogu odigrati samo u ratu. Bila je to i trka s vremenom jer su se na najneverovatnijim mestima koja su poslužila kao osnova za nastanak savremenih omiljenih ikona kao što su zamak Uspavane lepotice u Diznilendu ili film *Moje pesme, moji snovi*, skrivale desetine hiljada najvećih umetničkih remek-dela. Među tim blagom, uglavnom plenom nacističke pljačke, bile su i neprocenjivo vredne slike Leonarda da Vinčija, Jana Vermera i Rembranta i Mikelandelove i Donatelove skulpture, a neki nacisti bili su odlučni da ih unište kako ih se niko ne bi dokopao ako već Treći rajh ne može da ih zadrži.

Na kraju je oko trista pedeset muškaraca i žena iz trinaest zemalja služilo u Odeljenju za spomenike, lepe umetnosti i arhive, što je bio izuzetno mali broj u oružanoj sili od nekoliko miliona vojnika. Umetnički odred u Evropi imao je svega šezdesetak pripadnika kada su okončana neprijateljstva na Starom kontinentu (8. maja 1945. godine), uglavnom Amerikanaca i Britanaca. U Italiji prepunoj umetničkih dela bila su svega dvadeset dva oficira Odreda. Tokom prvih nekoliko meseci posle Dana D (6. juna 1944. godine) Odred je na terenu u Normandiji imao svega desetak ljudi. Do kapitulacije Nemačke pridodato je još dvadeset petoro ljudi, a dobili su zastrašujući, na prvi pogled neostvariv zadatak da pokriju čitav sever Evrope.

U početku sam želeo da ispričam priču o delovanju Umetničkog odreda širom Evrope i usredsredim se na događaje između juna 1944. i maja 1945. kroz doživljaje samo osmorice pripadnika Odreda i još dve važne ličnosti, od kojih jedne žene, koristeći se službenim i ličnim dnevnicima, ratnim izveštajima i, što je najvažnije, pismima koja su slali suprugama, deci i srodnicima tokom borbi. Zbog ogromnih razmera priče i moje rešenosti da je verno prenesem, konačni rukopis toliko je narastao da sam, nažalost, bio primoran da iz knjige isključim delovanje Odreda u Italiji i upotrebim severnu Evropu – uglavnom Francusku, Holandiju, Nemačku i Austriju – kao središnju tačku za razumevanje napora Odreda.

Pripadnici Odreda Din Keler i Frederik Hart, obojica Amerikanci, i Džon Brajan Vord-Perkins, Britanac, kao i ostali njihovi saradnici, doživeli su neverovatne trenutke tokom svog napornog rada u Italiji. Tokom istraživanja pronašli smo pronicljiva i dirljiva pisma s opisima ponekad nepodnošljive odgovornosti koju su poneli da bi zaštitili ovu nezamenljivu

kolevku civilizacije. Mnoge njihove nezaboravne doživljaje iz Italije uključicu u sledeću knjigu koristeći se rečima tih ljudi.

Radi održavanja toka radnje uzeo sam sebi slobodu da stvorim dijaloge, ali oni se nikada ne tiču suštine i uvek su zasnovani na bogatoj dokumentaciji. Sve vreme sam se trudio ne samo da shvatim i prenesem činjenice nego i karaktere i gledišta učesnika, kao i njihovo poimanje događaja u trenutku njihovog odvijanja, koje se ponekad znatno razlikuje od našeg, nastalog mnogo godina kasnije, a to i jeste jedan od najvećih izazova istorijske nauke. Sve greške u prosuđivanju su isključivo moje.

Misija časti u suštini je lična priča – priča o ljudima. Zbog toga mi dozvolite da ispričam jednu ličnu priču. Prvog novembra 2006. godine odleteo sam u Vilijemstaun u državi Masačusets da razgovaram s pripadnikom Odreda Samsonom Lejnom Fejzonom Mlađim, koji je služio i u Upravi za strateške usluge (OSS)*, prethodnici Centralne obaveštajne agencije. Lejn je stigao u Nemačku u leto 1945. i odmah je otišao u Altauze u Austriji da pomogne u saslušavanju važnih nacističkih funkcionera koje su zapadni saveznici zarobili. Njegov neposredni zadatak bio je da sazna sve što može o Hitlerovj zbirci umetničkih dela i njegovim planovima za nesuđeni „Firerov muzej“. Posle rata Lejn je predavao umetnost na koledžu „Vilijems“; gotovo trideset godina obrazovao je vredne i nadarene studente i prenosio im svoje nadahnute stavove. Njegova profesionalna baština živi kroz njegove učenike, posebno kroz rukovodioce brojnih vodećih muzeja u Sjedinjenim Državama. To su Tomas Krens (direktor Fondacije Solomona R. Gugenhajma, 1988–2008), Džejms Vud (predsednik Muzejskog trusta Pola Getija, 2004–2010),

* Akronim od engl. *Office of Strategic Services*. (Prim. prev.)

Majkl Goven (direktor Okružnog muzeja Los Anđelesa, 2006–2010), Džek Lejn (direktor Muzeja umetnosti u Dalasu, 1999–2007), Erl Pael III zvani Rasti (direktor Nacionalne umetničke galerije u Vašingtonu od 1992. do danas) i legendarni Kirk Varnedo (direktor Muzeja savremene umetnosti, 1986–2001).

Iako star devedeset osam godina, Lejn je delovao čilo. Ipak, njegov sin Gordon upozorio me je unapred: „Tata je retko budan duže od trideset minuta, pa se nemojte razočarati ako ne saznate mnogo iz razgovora s njim.“ Naš razgovor trajao je skoro tri sata. Lejn je prelistavao moju prvu knjigu, *Spasavanje Da Vinčija*, fotografsko priznanje radu Odreda, povremeno dugo gledao neke slike koje kao da su ga prenosile unazad kroz vreme. Oči bi mu zasvetlucale kad god se nečega prisetio, i radosno je mahao rukama pričajući mi neverovatne priče sve dok se obojica nismo umorili. Gordon prosto nije verovao šta se dešava, kao ni njegova tri brata.

Kad sam ustao da se oprostim, prišao sam Lejnovoj fotelji da mu zahvalim. Čvrsto mi je stegao ruku obema, privukao me sebi i rekao: „Čitav život sam čekao da vas upoznam.“ Deset dana kasnije, svega pet dana pre svog devedeset devetog rođendana, Samson Lejn Fejzon je umro. Bio je jedanaesti novembar, Dan ratnih veterana.

GLAVNI LIKOVI

Major Ronald Edmund Balfur, Prva kanadska armija. Starost 1944: 40. Mesto rođenja: Oksfordšir, Engleska. Balfur je bio istoričar na Univerzitetu Kembridž i, kako to Britanci kažu „džentlmen naučnik“ – neženja posvećen inte-

lektualnom životu bez želje za položajima i priznanjima. Bio je odani protestant, karijeru je započeo kao istoričar, a onda je prešao na crkvene nauke. Najviše je cenio svoju ogromnu ličnu biblioteku.

Redov Hari Etlinger, Sedma armija SAD. Starost: 18. Mesto rođenja: Karlsruhe, Nemačka (emigrirao u Njuark u Nju Džersiju). Kao Jevrejin, Etlinger je s porodicom pobeo pred nacističkim progonima 1938. Rekrutovan posle

mature u Njuarku 1944, proveo je veliki deo službe lutajući kroz šumu vojne birokratije sve dok početkom maja 1945. nije našao svoje mesto.

Kapetan Voker Henkok, Prva armija SAD.

Starost: 43. Mesto rođenja: Sent Luis, Misuri. Henkok je bio uvaženi vajar, pre rata je osvojio prestižnu Rimsku stipendiju i dizajnirao je Vazduhoplovnu medalju 1942. Dobrodušan i vedar, često je pisao svojoj velikoj ljubavi Saimi Nati, kojom se oženio svega dve sedmice pre nego što je otišao u Evropu na dužnost. Najčešće je pisao o svom uživanju u poslu i o kući i ateljeu iz snova u Glosteru, u državi Masačusets, u kom bi oboje živeli i radili.

Kapetan Volter Huthauzen zvani Hač, Deveta armija SAD.

Starost: 40. Mesto rođenja: Peri, Oklahoma. Dečaćki privlačni Hač bio je arhitekta i profesor dizajna na Univerzitetu Minesote. Radeći uglavnom u nemačkom gradu Ahenu, bio je odgovoran za veliki deo severozapadnog područja Nemačke.

Žak Žožar, direktor Nacionalnih muzeja

Francuske. Starost: 49. Mesto rođenja: Anijer, Francuska. Kao direktor Nacionalnih muzeja Francuske, Žožar je bio odgovoran za bezbednost francuske državne umetničke zbirke za vreme nacističke okupacije 1940–1944. Bio je šef, mentor i osoba od poverenja Roz Valan, takođe velikog heroja francuskog kulturnog sveta.

Redov prve klase Linkoln Kerstajn, Treća armija SAD.

Starost: 37. Mesto rođenja: Ročester, Njujork. Kerstajn je bio umetnički impresario i pokrovitelj umetnosti. Blistavog uma, ali sklon naglim promenama raspoloženja i

depresiji, bio je osnivač legendarnog Njujorškog gradskog baleta i po mišljenju mnogih jedna od najvažnijih ličnosti kulture svog doba. Ipak, imao je veoma nizak čin u Ode-ljenju, a služio je kao veoma sposoban pomoćnik kapetana Roberta Pozija.

Kapetan Robert Pozi, Treća armija SAD.

Starost: 40. Mesto rođenja: Moris, Alabama. Rođen u siromašnoj farmerskoj porodici, Pozi je diplomirao arhitekturu na Univerzitetu Obern zahvaljujući stipendiji koju je dobio kao rezervni oficir Kopnene vojske SAD. Bio je usamljenik i silno ponosan na Treću armiju i njenog legendarnog zapovednika generala Džordža S. Patona. Često je pisao svojoj ženi Alis i kupovao razglednice i suvenire za svog sinčića Denisa, kog je zvao Vugi.

Potporučnik Džejms Dž. Rorimer, Pozadin-ska služba i Sedma armija SAD.

Starost: 39. Mesto rođenja: Klivlend, Ohajo. Rorimer je bio čudo od deteta u muzejskom svetu i vrlo mlad je postao kustos muzeja Metropolitena. Kao stručnjak za srednjovekovnu umetnost, uz pomoć velikog pokrovitelja umetnosti Džona D. Rokfelera odigrao je ključnu ulogu u osnivanju Klostera, ogranka srednjovekovne umetnosti Metropolitena. Raspoređen je na rad u Pariz i postao je veoma drag Roz Valan zbog svoje upornosti, spremnosti da zaobiđe sistem i ljubavi prema svemu francuskom. Njihov odnos biće izuzetno važan u trci za pronalaženje nacističkih skrovišta umetničkog blaga. Bio je oženjen Ketrin, kolegicom iz Metropolitena, i dobio je kćerku En dok je bio na dužnosti; prvi put ju je video tek posle više od dve godine.

Poručnik Džordž Staut, Prva armija i Dva-naesta grupa armija SAD.

Starost: 47. Mesto rođenja: Vinterset, Ajova. Najvažnija ličnost na tada slabo razvijenom polju umetničke konzervacije, Staut je među prvima u Americi shva-

tio razmere nacističke pretnje kulturnom nasleđu Evrope i ubeđivao je muzejsku zajednicu i oružane snage da osnuju jedinicu profesionalnih konzervatora. Kao terenskom oficiru svi pripadnici Odreda u severnoj Evropi obraćali su mu se za pomoć i bio im je dragocen uzor i prijatelj. Doteran i učtiv, blistao je na poslu zbog svojih visokih merila i temeljnosti. Učestvovao je i u Prvom svetskom ratu, a kad je pošao u Drugi ostavio je kod kuće ženu i tek rođenog sina. Njegov najstariji sin služio je u Ratnoj mornarici SAD.

Roz Valan, privremeni kustos muzeja Že de Pom.

Starost: 46. Mesto rođenja: Sent Etjen de Sen Goar, Francuska. Rođena u skromnoj seoskoj porodici, Roz Valan postala je neočekivana junakinja francuskog kulturnog sveta. Već

dugo je radila kao neplaćeni volonter u muzeju Že de Pom pored Luvra kada su nacisti okupirali Pariz. Uzdržana ali vrlo odlučna, zahvaljujući neupadljivom ponašanju zbližila se s nacistima u muzeju i špijunirala ih pune četiri godine. Posle oslobođenja Pariza brojne i izuzetno važne tajne informacije koje je svesrdno štitila odlučno su uticale na pronalaženje umetničkog blaga opljačkanog iz Francuske.

OPERACIJA: ČUVARI NASLEĐA

PRVI DEO

MISIJA

1938–1944.

Čeka nas dug put. Sposobni ljudi biće nam neophodni, to je jasno kao dan. Lažni ugled, plitkoumnost, mudrijašenje i naizgled dobar, ali površan rad biće otkriveni i najureni. Čvrsto, odlučno vođstvo... i čelična spremnost da se netremice suoči s razočaranjima, opasnostima i sve većim poslom odlikovaće onoga ko stoji na čelu samouverene i spremne borbene jedinice. Osim toga, on mora imati vraški bogatu maštu – mene neprestano zaprepasćuje potpuno odsustvo maštovitog razmišljanja... Najzad, taj čovek mora biti u stanju da zaboravi na sebe i sopstvenu sudbinu. Ovdje sam smenio dvojicu visokih komandanata zato što su brinuli zbog „nepravde“, „nepoštenja“, „ugleda“ i – o, đavo da ih nosi!

VRHOVNI ZAPOVEDNIK SAVEZNIČKIH SNAGA
GENERAL DVAJT DEJVID AJZENHAUER U PISMU
GENERALU VERNONU PRIČARDU, 27. AVGUST 1942.

„Mislim da smo na početku uspeli nešto da postignemo jer niko nije znao za nas, niko nas nije gnjavio – i zato što nismo imali novca.“

DŽON GETENS, ODELJENJE ZA KONZERVACIJU
HARVARDSKOG MUZEJA FOG, OPISUJUĆI NAUČNI NAPREDAK
KOJI JE OSTVARIO S DŽORDŽOM STAUTOM IZMEĐU 1927. I 1932.

UMETNIČKI ODRED

Umetnički odred bio je grupa muškaraca i žena iz trinaest zemalja koji su se uglavnom dobrovoljno javili za rad u novoosnovanom Odeljenju za spomenike, lepe umetnosti i arhive. Prvobitni dobrovoljci bili su stručni direktori muzeja, kustosi, naučnici, profesori, umetnici, arhitekte i arhivisti. Opis njihovog posla bio je jednostavan – trebalo je da tokom borbi spasu što više evropskog kulturnog nasleđa.

Sam nastanak Odeljenja bio je svojevrstan eksperiment. Prvi put je tada neka vojska pokušala da ublaži štetu koju rat nanosi kulturi, i to bez odgovarajućih prevoznih sredstava, zaliha, osoblja i bilo kakvog istorijskog iskustva. Ljudi kojima je ovaj zadatak poveren bili su na prvi pogled veoma neobični heroji. Od prvih šezdesetak pripadnika Odeljenja koji su služili na bojištima severne Afrike i Evrope do maja 1945, što je glavni period obuhvaćen našom pričom, većina je bila sredovečna. Prosečna starost iznosila je četrdeset, a najstariji pripadnik imao je šezdeset šest godina; bio je to „stari i neu-ništivi“¹ veteran iz Prvog svetskog rata. Samo petorica su bila mlađa od trideset godina. Većina je imala porodicu i uspešnu karijeru. Ali svi oni su *odabrali* da doprinesu ratnom naporu radeći u Odeljenju spomenika, lepih umetnosti i arhiva, i svi do jednoga bili su spremni da se bore i da umru za ono u šta veruju. Čast mi je da vam ih predstavim i ispričam njihove zapanjujuće priče najbolje što umem.

PRVO POGLAVLJE

Odlazak iz Nemačke

Karlsruhe, Nemačka
1715–1938.

Grad Karlsruhe u jugozapadnoj Nemačkoj osnovao je 1715. godine markgrof Karl Vilhelm fon Baden-Durlah. Gradska legenda kaže da je Karl Vilhelm jednog dana u šetnji kroz šumu zaspao i usnio palatu, a oko nje grad. Zapravo, svoju prethodnu rezidenciju u Durlahu napustio je posle svađa sa žiteljima tog grada. Ipak, bio je večiti optimista i osnovao je novo naselje u obliku točka, sa svojom palatom u sredini i trideset dva puta koji iz nje vode kao paoci. Baš kao u njegovom snu, grad oko palate brzo je rastao.

Nadajući se da će novi grad uskoro postati važna oblasna sila, Karl Vilhelm je pozivao svakoga, bez obzira na rasu i veru, da dođe i naseli se gde hoće. To je bila retka velikodušnost, naročito za Jevreje, koji su u najvećem delu istočne Evrope morali da žive u isključivo jevrejskim četvrtima. Do 1718. godine u Karlsruheu je nastala jevrejska zajednica. Godine 1725. jevrejski trgovac po imenu Zeligman doselio se u Karlsruhe iz Etlingena, obližnjeg gradića u kom je njegova porodica živela od početka XVII veka. Zeligmanu je odlično išlo u Karlsruheu, možda i zato što su tek 1752, kada se grad najzad učvrstio kao prava oblasna sila, i kada su uvedeni

antijevrejski zakoni. Početkom XIX veka, kada su svi stanovnici Nemačke zakonom primorani da uzmu prezimena, Zeligmanovi potomci odabrali su prezime Etlinger, po gradu iz kog su potekli.

Glavna ulica Karlsruhea je Kajzerštrase, i u njoj je 1850. godine porodica Etlinger otvorila prodavnicu ženske odeće *Braća Etlinger*. Do tada je Jevrejima zabranjeno da poseduju obradivu zemlju. Zanimanja kao što su medicina, pravo ili državna služba bila su im dostupna, ali i tu se otvoreno sprovodila diskriminacija, a zanatski cehovi, na primer vodoinstalaterski ili stolarski, nisu ih primali u članstvo. Zbog toga su se mnoge jevrejske porodice bavile trgovinom na malo. Radnja *Braća Etlinger* nalazila se svega dva bloka od palate, a krajem XIX veka redovan kupac bila je potomkinja markgrofa Karla Vilhelma, velika vojvotkinja Hilda fon Baden, supruga Fridriha II, poslednjeg velikog vojvode badenskog, i radnja je postala jedna od najpomodnijih u okolini. Početkom XX veka radnja je imala četiri sprata i četrdeset zaposlenih. Velika vojvotkinja izgubila je položaj posle nemačkog poraza u Prvom svetskom ratu 1918. godine, ali čak ni gubitak tako moćne pokroviteljke nije ugrozio bogatstvo porodice Etlinger.

Godine 1925. Maks Etlinger oženio se Suzom Openhajmer, kćerkom trgovca tekstilom na veliko iz obližnjeg Bruhzala. Najvažniji posao bile su mu tkanine za uniforme državnih službenika kao što su policajci i carinici. Jevrejska porodica Openhajmer bavila se trgovinom još od 1450, i bila je čuvena po poštenju, dobroti i dobrotvornom radu. Suzina majka je, između ostalog, bila i predsednica mesnog Crvenog krsta. Prema tome, kada su Maks i Suze 1926. dobili prvog sina, Hajnca Ludviga Haima Etlingera zvanog Hari, porodica nije bila samo imućna nego i vrlo poznata i poštovana u Karlsruheu i okolini.

Deca žive u zatvorenom svetu, i mali Hari je pretpostavljao da će život kakav poznaje trajati zauvek. Njegovi drugovi bili su isključivo Jevreji, ali kako se ni njegovi roditelji nisu družili s nejevrejima, to nije delovalo neobično. Viđao je nejevreje u školi i po parkovima i dopadali su mu se, ali duboko ispod svega bila je zakopana svest da je zbog nečega drugačiji. Nije znao da svet ulazi u ekonomsku krizu, niti da teška vremena izazivaju optužbe i blaćenje. Njegovi roditelji u sebi su brinuli ne samo zbog krize nego i zbog bujanja nacionalizma i antisemitizma. Hari je primetio samo da je granicu između njega i šireg sveta Karlsruhea sve lakše videti i sve teže preći.

Onda je, 1933. godine, sedmogodišnji Hari isključen iz mesnih sportskih udruženja. U leto 1935. njegova tetka odselila se iz Karlsruhea u Švajcarsku. Kad je Hari mesec-dva kasnije krenuo u peti razred, osim njega je u razredu od četrdeset pet dečaka bio samo još jedan Jevrejin. Maks Etlinger bio je odlikovani veteran iz Prvog svetskog rata, šrapnel ga je ranio blizu Meca u Francuskoj, pa je Hari privremeno bio izuzet iz primene Nirnberških propisa, donesenih 1935, kojima se Jevrejima oduzimalo nemačko državljanstvo, a s njim i većina drugih prava. Primoranom da sedi u zadnjoj klupi, Hariju su ocene primetno opadale. To nije bila posledica izbegavanja i zastrašivanja – to se dešavalo, ali Harija školski drugovi nikad nisu tukli ni telesno zlostavljali – nego predrasuda njegovih nastavnika.

Dve godine kasnije, 1937, Hari je prešao u jevrejsku školu. Ubrzo zatim on i njegova dva mlađa brata dobili su neočekivane poklone – bicikle. Radnja *Braća Etlinger* je bankrotirala zbog opšteg bojkota svih jevrejskih poslova, i njegov otac radio je s dedom Openhajmerom u veletrgovini tekstilom. Hari je naučio da vozi bicikl kako bi mogao da se kreće po Holandiji, u koju se porodica nadala da će otići. Porodica

Harijevog najboljeg druga pokušavala je da se iseli u Palestinu. Zapravo, gotovo svi Harijevi poznanici pokušavali su da napuste Nemačku. Onda je porodica Etlinger obavještena da im je izlazna viza odbijena. Neće poći u Holandiju. Nedugo zatim Hari se slupao na biciklu; mesna bolnica ga nije primila.

Karlsruhe je imao dve sinagoge, i kako Etlingerovi nisu bili naročito pobožni, odlazili su u onu manje ortodoksnu. Sinagoga u Kronenstraseu bila je velika, kitnjasta, sto godina stara građevina. Dizala se uvis četiri sprata u nizu ukrašenih kupola – to je bila najveća dozvoljena visina, pošto nijedna zgrada u gradu nije smela biti viša od tornja palate Karla Vilhelma. Muškarci su, u ispeglanim crnim odelima i s cilindrima na glavi, sedeli na dugačkim klupama u prizemlju, a žene na balkonima. Kroz velike prozore iza njih sunce je obasjavalo dvoranu.

Petkom uveče i subotom ujutru Hari je sa svog mesta u horu mogao da vidi čitavu pastvu. Ljudi koje je poznavao su nestajali, siromaštvo, diskriminacija i iščekivano nasilje primoravali su ih da odlaze u inostranstvo, a i vlasti su podsticale iseljavanje kao najbolje „rešenje“ i za Jevreje i za nemačku državu. Ipak, sinagoga je uvek bila puna. Kako se svet smanjivao – privredno, kulturno, društveno – sinagoga je privlačila sve više ljudi s ivica jevrejske zajednice u poslednje udobno utočište u gradu. Nije bilo neobično da čak pet stotina ljudi ispunjivaju dvoranu, zajedno peva i moli se za mir.

Marta 1938. godine Nemačka je anektirala Austriju. Sveopšte oduševljenje i divljenje učvrstilo je Hitlerovu vlast i ojačalo njegovu ideologiju „Nemačka iznad svega“. On stvara, govorio je, novo nemačko carstvo koje će trajati hiljadu godina. Nemačko carstvo? Nemačka iznad svega? Jevreji Karlsruhea verovali su da je rat neizbežan. Ne samo rat protiv njih nego i protiv čitave Evrope.

Mesec dana kasnije, 28. aprila 1938, Maks i Suze Etlinger otišli su vozom u osamdeset kilometara udaljeni američki konzulat u Štutgartu. Godinama su podnosili molbe za iseljenje u Švajcarsku, Veliku Britaniju, Francusku i Sjedinjene Države, ali uvek su odbijani. Ovog puta nisu išli da podnesu molbu, samo da odgovore na neka pitanja, ali konzulat je bio prepun ljudi i u potpunom neredu. Vodali su ih od sobe do sobe, a oni nisu znali ni kuda idu ni zašto. Odgovarali su na pitanja i popunjavali obrasce. Nekoliko dana kasnije stiglo im je pismo. Njihova molba za iseljenje u Sjedinjene Države se obrađuje. Ispostavilo se da su Sjedinjene Države od 28. aprila obustavile primanje molbi za useljenje; oni tajanstveni papiri bili su njihov zahtev. Porodica Etlinger odlazi.

Ali Hari je prvo morao da proslavi bar micvu. Svečanost je zakazana za januar 1939, a porodica je nameravala da ode iz zemlje odmah zatim. Hari je čitavo leto učio hebrejski i engleski, dok je porodična imovina nestajala. Nešto je poslato prijateljima i rodbini, ali najveći deo ličnih stvari spakovan je za put u Ameriku. Jevreji nisu smeli da iznose novac iz zemlje – zbog čega je nacistička taksa za prevoz od sto odsto bila besmislena – ali još su mogli da ponesu nešto stvari: i ta povlastica biće im oduzeta krajem godine.

U julu je proslava Harijeve bar micve pomerena za oktobar 1938. Ohrabren uspehom u Austriji, Hitler je objavio da će Nemačka napasti Čehoslovačku ako joj ne ustupi Sudete, malu oblast koja je posle Prvog svetskog rata pripala toj zemlji. Atmosfera je bila sumorna. Činilo se da rat ne samo što je neizbežan nego tek što nije izbio. U sinagogama su molitve za mir postale češće i grozničavije. U avgustu su Etlingerovi pomerili bar micvu svog sina i odlazak iz zemlje za još tri sedmice unapred.

U septembru su dvanaestogodišnji Hari i njegova dva brata otišli vozom u dvadeset sedam kilometara udaljeni Bruhzal da poslednji put vide dedu i babu. Posao s tekstilom je propao, pa su se baka i deda Openhajmer odselili u obližnji grad Baden-Baden. Baka je pripremila dečacima jednostavan ručak, a deda im je, poslednji put, pokazao nekoliko odabranih grafika iz svoje zbirke. Stari gospodin bio je radoznalac i potpomagao je umetnost. U svojoj zbirci imao je preko dve hiljade grafika, uglavnom ekslibrisa i radova manje poznatih nemačkih impresionista s kraja XIX i početka XX veka. Jedno od najboljih dela bila je grafika koju je jedan mesni umetnik načinio na osnovu Rembrantovog autoportreta izloženog u muzeju u Karlsruheu. Ta slika bila je dragulj muzeja. Deda Openhajmer često joj se divio prilikom skupova i predavanja u muzeju, ali poslednji put ju je video pre pet godina. Hari nikada nije video tu sliku iako je od rođenja živio četiri bloka od nje. Godine 1933. Jevrejima je zabranjen pristup u muzeje.

Kada je završio s grafikama, deda se okrenuo globusu. „Momci, vi ćete postati Amerikanci“, rekao je tužno dečaci-ma, „a vaš neprijatelj“ – zavrteo je globus i spustio prst ne na Berlin, nego na Tokio – „biće Japan.“²

Nedelju dana kasnije, 24. septembra 1938, Hari je proslavio bar micvu u veličanstvenoj sinagogi u Kronenštraseu u Karlsruheu. Služba je trajala tri sata, a negde na polovini Hari je ustao da čita iz Tore; pevao je odeljke na drevnom hebrejskom kao što se radi već hiljadama godina. Sinagoga je bila dupke puna. Ovaj obred slavio je njegovo stupanje u zrelost, njegovu nadu u budućnost, ali za mnoge druge mogućnost života u Karlsruheu delovala je izgubljeno. Posla nije bilo, jevrejska zajednica je zlostavljana i potiskivana, Hitler je čikao zapadne sile da mu se suprotstave. Posle obreda rabin je poveo Harijeve roditelje u stranu i rekao im da ne

odlažu, da krenu na put ne sutra, već istog dana po podne, vozom koji za Švajcarsku polazi u jedan. Maks i Suze su se prenerazili. Rabin im je savetovao da putuju na šabat, na dan odmora. To je bilo nečuveno.

Šetnja deset blokova do kuće porodici se činila mnogo duža. Slavljenički obred – hladne sendviče – pojeli su ćutke u praznom stanu. Jedini gosti bili su baba i deda Openhajmer, druga baka Dženi i njena sestra Roza – njih dve su se doselile kod Harijevih otprilike u vreme kada je radnja bankrotirala. Kada je Suze rekla dedi Openhajmeru šta im je rabin savetovao, ovaj veteran nemačke vojske prišao je prozoru, pogledao na ulicu i video desetine vojnika u uniformama.

„Da rat počinje danas“, rekao je iskusni starac, „svi ovi vojnici vratili bi se iz grada u kasarne. Rat neće početi danas.“³

Harijev otac, takođe ponosni veteran nemačke vojske, saglasio se. Porodica nije otputovala tog popodneva, nego sutradan, prvim jutarnjim vozom za Švajcarsku. Devetog oktobra 1938. stigli su u njujoršku luku. Tačno mesec dana kasnije, 9. novembra, nacisti su kao izgovor iskoristili atentat na jednog nemačkog diplomatu da svom silom nasrnu na nemačke Jevreje. Tokom takozvane Kristalne noći uništeno je više od sedam hiljada jevrejskih radnji i dve stotine sinagoga. Svi muškarci jevrejske vere iz Karlsruea, među njima i deda Openhajmer, pohvatani su i odvedeni u obližnji koncentracioni logor Dahau. Veličanstvena, sto godina stara sinagoga u Kronenstraseu, u kojoj je samo nekoliko sedmica ranije Hajnc Ludvig Haim Etlinger proslavio bar micvu, spaljena je do temelja. Hari Etlinger bio je poslednji dečak za kog je obred bar micve održan u staroj sinagogi grada Karlsruea.

Ali ovo nije priča o sinagogi, ni o koncentracionom logoru Dahau, pa čak ni Holokaustu. Ovo je priča o drugoj vrsti agresije i pokušaja zatiranja koje je Hitler sprovodio protiv

zemalja i naroda Evrope – o njegovom ratu protiv njihove kulture. Jer, redov Hari Etlinger, pripadnik Kopnene vojske SAD, nije se najzad vratio u Karlsruhe da traži izgubljenu rodbinu ili preživjele pripadnike jevrejske zajednice, nego da sazna šta se desilo s drugačijim nasleđem koje mu je nacistički režim takođe oteo – s dedinom voljenom umetničkom zbirkom. Tražeći odgovor na ovo pitanje pronaći će, zakopano dvesta metara ispod zemlje, nešto za šta je oduvek znao, ali nikada nije video – Rembranta iz Karlsruhea.